Апологія Сизифа

Олександр Бойченко

Остаточна марність найскладніших питань чистого розуму полягає – для мене – в тому, що теоретичних відповідей на них можна легко уникнути, і це ніяк не вплине на моє подальше існування. Натомість остаточна значущість найпростіших екзистенційних питань полягає в тому, що практичних відповідей на них рано чи пізно не вдасться уникнути нікому. Своєю чергою, доки це «рано чи пізно» не настало, важко позбутися страху і спричиненого ним роздратування. Бо ж навіть не знаєш, чого треба боятися: смерти (якщо після неї нічого немає) чи покарання (якщо після неї щось є)?

Відтак постаті – історичні чи мітологічні, – що зуміли без істерик прийняти будь-який варіянт власного майбутнього, є в моїх очах чи не єдиними беззаперечними героями. Якщо вірити Платонові, історичним прикладом позбавленого страху смерти героя був Сократ, який, перш ніж перехилити чашу з цикутою, усміхнено пояснив засмученим друзям, що справжній філософ і так весь час займається лише вмиранням і смертю, тож було б нісенітницею нарікати тепер на те, у чому ти вправлявся і до чого готувався ціле життя. Якщо вірити Альберові Камю, мітологічним прикладом героя, який переміг накладене на нього посмертне покарання, був Сизиф. Переміг, бо усвідомив його як долю – і погодився з нею. Тому, вважав Камю, Сизифа слід уявляти собі щасливим. Це – якщо вірити. Але повірити Платонові й Камю мені довший час не вдавалося і навряд чи вдалося б – якби не нагода побачити, послухати і почитати Лєшека Колаковського.

Філософ, історик ідеї, дослідник релігії, прозаїк, есеїст, публіцист, автор трьох десятків книг і близько 400 різножанрових публікацій, перший лавреат заснованої Бібліотекою Конґресу США премії Джона Клюге (аналог Нобеля для представників гуманітарних наук), Колаковський останнім часом щораз більше віддавав перевагу усній формі викладу думок. Так постало кілька циклів телепередач, у яких «польський Сократ» – подібно до свого атенського попередника – звів філософію з небес на землю і зробив її доступною для найширшої авдиторії.

У принципі, філософів на світі багато: самими лише дипломованими університетськими філософами можна було б загатити всі греблі від Амазонки до Хуанхе – і то без особливої шкоди для філософії. Значно рідше на світі зустрічаються мудреці. Колаковський, знову ж як і Сократ, був не просто філософом, він був мудрецем – проникливим, скептичним, але також погідним, схильним вибачати людям їхні слабкості та іронізувати з приводу власних досягнень: «Здолавши шлях до мудрости, – говорив пан Лєшек, – філософ відкриває для себе речі, які простим мудрим людям були відомі споконвіку... Я не маю жодних амбіцій бути вчителем, який відкриває нові горизонти. Мої амбіції – невеликі. Я стою на тому, що ми не говоримо у філософії нічого нового. Ми – епігони, але нас це не гнітить».

Коли ж об'єктом іронії Колаковського ставали інші люди, то іронія ця зазвичай виявлялася необразливою і, сказати б, заохочувальною, як-от у листі до автора цих рядків із дозволом на публікацію в «Потязі 76» есею «Інтелектуали», який (лист, а не есей) починався словами: «Шановний колеґо». Тобто – у цілковитій згоді з його ж (Колаковського, а не листа) максимою: «Дух світу очікує від нас зовсім не справедливости, а доброзичливости у ставленні до ближніх, приязні і милосердя».

І ще про паралелі з Сократом. Відомо: атенський діялектик намагався

Світлина Кшиштофа Гералтовського

Лєшек Колаковський

знайти золоту середину між двома філософськими крайнощами своєї епохи. Виразниками першої були безнадійно серйозні філософи-жерці старшого покоління, що сприймали філософію як таємне, сакральне знання для обраних, внаслідок чого заняття нею вироджувалося в сектантство. На протилежному полюсі розташувалися софісти, які у веселому блазенському стилі висміювали усі без винятку традиції і заперечували саму можливість існування об'єктивної істини. Сократа не влаштовував ні позбавлений живих рефлексій мармуровий патос жерців, ні тотальний нігілізм блазнів. «Я знаю, що я нічого не знаю, – міркував Сократ, – але це не означає, що я взагалі не повинен шукати істинного знання. Істина міститься в кожному з нас, тільки ми зазвичай не даємо їй шансів вийти на поверхню. Що ж, треба спробувати стати філософською акушеркою». Через дві з половиною тисячі років після Сократа Лєшек Колаковський опублікував у журналі «Twórczość» (1959, №10) хрестоматійний нині есей «Жрець і блазень». Це був не лише перший із численних текстів, які згодом принесли філософу міжнародне визнання, це був початок його «акушерської діяльности», яка допомогла народитися на світ новій польській інтеліґенції – тій інтелігенції, що врешті-решт об'єдналася з робітниками в «Солідарності».

Що цікаво: шлях Колаковського до мудрости починався з не вельми мудрого, хоч історично та біографічно зрозумілого, захоплення комуністичними ідеями. Втративши під час війни батька (той загинув у ґестапівській в'язниці), юний Лєшек з ентузіязмом зустрів прихід Червоної Армії і навіть вступив до Польської об'єднаної робітничої партії. Але йому вистачило однієї поїздки до СРСР, щоб розгледіти далекий від ідеалів соціялізму «татарський режим Лєніна» і здійснити ревізію власних політичних поглядів. Хтозна, чи відмова зрілого Колаковського від безпосередньої участи в політичному житті не була якоюсь мірою результатом цього прозріння? У кожному разі, про загальнополітичний «дискурс» він пізніше писав: «Мова політики є за своєю природою мовою брехливою. Брехливою не в тому сенсі, ніби все в ній – брехня, а в тому, що все тут або залишається недосказаним, або сказаним так, щоб виглядати чимось важливим і правдивим. А це не так».

Від 1956 року праці Колаковського (першою була стаття «Чим є соціялізм») починають поширюватися у самвидаві. Протягом десяти наступних років молодий філософ перебуває у двоїстому становищі: ніби дисидент, але водночас доктор наук, потім професор, завідувач катедри історії новочасної філософії Варшавського університету. Поміркована – порівняно з радянською – польська комуністична влада щойно в 1966 році по-справжньому розгнівалася на Колаковського, відібравши в нього катедру і вигнавши з партії. Ще за два роки, після «березневих заворушень» і заборони на працю та публікування, Колаковський був змушений покинути батьківщину. Оселившись на постійно в Оксфорді, він серед іншого написав фундаментальну тритомну працю «Основні течії марксизму. Виникнення, розвиток, занепад». Як напівжартома (але тільки напів) стверджують учні філософа, після цієї праці ні досліджувати, ні критикувати марксизм уже немає жодної потреби.

Інші з-поміж найважливіших його зацікавлень – це християнські доктрини, філософія Спінози й Еразма з Ротердама, Паскаля і Гусерля, позитивізм та екзистенціялізм. Із роками Колаковський дедалі відходив від суто умоглядних філософських питань і зосереджувався на проблемах, які мали би хвилювати не лише професійних філософів, про що свідчать самі назви книжок: «Якщо Бога немає...», «Чи диявол може врятуватися», «Бог нам нічого не винен», «Про що нас запитують великі філософи», «Мої правильні погляди на все» або збірка «Міні-лекції на максі-теми», в якій знаходимо такі, наприклад, розділи, як «Про владу», «Про брехню», «Про сміх», «Про байдикування», «Про заздрість» тощо.

Окрема тема Колаковського – вплив релігійно-мітологічного рівня свідомости на позірно далеке від первісних мітів життя сучасної людини. І саме тут доречно згадати Сизифа. Проаналізувавши у книзі «Присутність міту» конфлікт між мітологічним та щоденно-емпіричним сприйняттям світу, Колаковський доходить висновку: «Культура живиться прагненням остаточного синтезу своїх розсварених складників і водночас органічною неможливістю забезпечити собі цей синтез. Досягнення синтезу стало б смертю культури – так само, як і відмова від волі до нього. Непевність намірів і крихкість здобутків виявляються умовою творчого тривання культури. Доля культури – це епопея, прекрасна завдяки своїй хисткості».

За власним зізнанням, пан Лєшек сумнівався в існуванні чогось такого, як щастя, а на запитання про справедливість світу відповідав, що ми не можемо говорити про це напевно, бо не знаємо, що є справедливим в очах того, хто цей світ створив. А проте він таки справляв враження людини щасливої і примиреної зі світом. Як чесний перед собою «сократичний» філософ, Колаковський уникав категоричних суджень, пам'ятаючи, що немає нічого шляхетнішого за пошуки істини, але й нічого огиднішого за переконаність у володінні нею. Як чесний перед собою Сизиф, він знав, що його камінь щоразу скочуватиметься вниз, але не впадав у розпач, бо також знав, що саме в цій «безрезультатній» сизифовій праці і полягає призначення філософії та культури загалом.

А можливо, справа ще й ось у чому. У своїй «Повній і короткій метафізиці» Колаковський писав, що будинок людського духу стоїть на чотирьох наріжних каменях (знову камені), якими є Розум, Бог, Любов і Смерть. Склепінням цього будинку є Час – найзагадковіша і найжахливіша річ, страх перед якою ми можемо долати лише з допомогою згаданих «істотностей»: Розум відкриває вічні, непідвладні часові істини; Бог не знає ні минулого, ні майбутнього, бо містить усе у своєму «вічному тепер»; Любов також скасовує минуле з майбутнім, концентруючись на теперішньому; нарешті Смерть кладе край самому поняттю нашого земного часу. Як видається, порадивши собі на землі з трьома попередніми «каменями», мудрець Лєшек Колаковський спокійно чекав миті, коли доведеться котити вгору четвертий. □